

Yapon çubuqşəkilli çanaqlı yastıca - *Lopholeucaspis yaponica* Cock. və onun entomofaqları.

Son illərdə Lənkəran zonasında yapon çubuqşəkilli çanaqlı yastıca (*Lopholeucaspis yaponica* Cock.) çox geniş yayılmışdır. Yapon çubuqşəkilli çanaqlı yastıca əksər ağac və kol bitkilərinin, meyvə, meşə, dekorativ və subtropik bitkilərin qorxulu zərərvericisidir.

Bu çanaqlı yastıca polifaq növdür. Meyvə ağaclarından almanı, heyvanı, armudu, gavalını, xurmanı, şaftalını, gilənarı və yemişanı yoluxdurur. Dekorativ bitkilərdən qovağa, söyüdə, Lənkəran akasiyasına, qızılgülə, adi dəfnəyə zərər vurur. Zərərvericinin ənciri, üzümü yoluxdurması da müşahidə olunmuşdur. Bu qorxulu zərərverici son illərdə əsasən sitrus bitkilərinə daha böyük zərər vurur. Naringi, limon, portağal kollarının gövdə, budaq və zoğlarında yayılaraq, olduqca böyük zərər vurur.

Yapon çubuqşəkilli çanaqlı yastıcası Palearktik növdür, vətəni Çin və Yaponiyadır. Sonralar bu növ Braziliya və Amerikada da yayılmışdır. Bu yastıcanın təsviri ilk dəfə Amerikada 1897-ci ildə T. Kokkorel tərəfindən verilmişdir. Keçmiş SSRİ məkanında bu çanaqlı yastıca ilk dəfə Acarıstanda 1931-1932-ci illərdə maqnoliya bitkisi üzərində müşahidə olunmuşdur. Çox qısa bir müddətdə bu zərərverici Gürcüstan respublikasında və Krimda yayılmışdır.

Azərbaycanda bu çanaqlı yastıcanın bioekoloji xüsusiyyətləri haqqında bu vaxta qədər heç bir məlumat yoxdur. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Lənkəran zonasında bu çanaqlı yastıcanın II yaşlı sürfələri qışlayırlar. Çanaqlı yastıcalar bitkilərin gövdəsi, budaqı üzərində qışlayırlar. bəzən bunlara böyük koloniyalar halında təsadüf olunur.

Lənkəran zonasında bu çanaqlı yastıca ildə 2 nəsil verir. Martın II-III ongünlüyündə çanaqlı yastıcanın II yaşlı sürfələri qabıq dəyişərək, artıq cavan dişi fərdlərə və erkək nimfalarına çevrilir. Aprelin ortalarında erkək fərdlərin uçuşu başlayır. Bu fərdlərin uçuşu 1,0-1,5 aya qədər davam edir. Erkək fərdlərin bədəni uzunsovdur, bədən, baş, döş və qarıncıqdan ibarətdir. Qanadları çox uzundur, şəffafdır. Bu fərdlərdə ağız aparatı yoxdur. Dişi fərdlərlə cütləşdikdən sonra bu fərdlər məhv olurlar. Cavan

dişi fərdlər erkəklərlə cütləşdikdən sonra yetkin dişi fərdlərə çevrilirlər. Bu fərdlərin çanaqları uzunsovdur, arxa tərəfdə genişlənmiş olub, dəyirmidir. Bu fərdlərin çanaqdaxili bədənləri uzunsovdur, ön hissədə buğumlar yoxdur, baş və ön döşdən ibarətdir, arxa hissə buğumludur, orta və arxa döşdən, qarıncıqdan ibarətdir. Dişi fərdlərdə bığcıqlar, ətraflar və qanadlar yoxdur.

Erkək fərdlərin çanağı öz forma və rənginə görə dişi fərdlərin çanağına oxşayır, lakin onlar nisbətən xırda ölçülü olur, 1 sürfə çanağına malik olub, bozuntul ağ rənglidir.

Lənkəranda bu çanaqlı yastıcanın yetkin dişi fərdləri artıq mayın II-III ongünlüyündə yumurta qoymağa başlayırlar. Bu yumurtalar dişi fərdlərin çanağının altında, çanağın arxa tərəfində 2 cərgədə yerləşir. Yumurtalar uzunsov oval formada olub, açıq bənövşəyi rənglidir. Bu çanaqlı yastıcanın yumurta qoyma qabiliyyəti çox da yüksək deyildir. 2005-ci ildə apardığımız hesablamalara görə, limon budaqlarında 1 dişi fərdin yumurtasının sayı yazda orta hesabla 38 ədəd (maksimum 82 ədəd, minimum 13 ədəd), naringi budağında isə orta hesabla 45 ədəd (maksimum 71 ədəd, minimum 32 ədəd) olmuşdur. 1 dişi fərdin yumurta qoyma qabiliyyəti 30-40 ədəd olur.

8-10 günlük embrional inkişafdən sonra yumurtalardan «avara sürfələr» çıxırlar. «Avara sürfələr» açıq bənövşəyi rəngli olurlar, bədənləri uzunsov oval formada olur. Bu «avara sürfələr» yaxşı inkişaf etmiş ətraflara, gözlərə, bığcığa malik olurlar. Qarıncığın sonuncu buğumunda 2 ədəd uzunsov çıxıntı olur. «Avara sürfələr» bir müddət sərbəst hərəkət etdikdən sonra bitkinin hər hansı bir orqanına yapışır, ətraflar, gözlər, bığcıqlar itir, bu yapışmış yastıcanın üzərində ilkin sürfə çanaqcığı yaranır. Bu çanaqcıq əvvəlcə çox nazik olur, sonradan get-gedə qalınlaşır. Bu sürfə çanaqcığı bozuntul ağ rəngli olub, get-gedə uzunsov oval forma alır. I yaşlı sürfələrin çanaqdaxili bədəni oval formada, açıq bənövşəyi rəngli olur. I nəsil dişi fərdlərinin yumurta qoyması 1,5-2 aya qədər davam edir.

II nəslin yumurta qoyan dişi fərdləri iyulun II-III ongünlüyündə meydana çıxır və bu fərdlərin yumurta qoyma müddəti sentyabrın sonuna qədər davam edir. 2006-cı ildə oktyabrın ortalarında da yumurta qoyan dişilərə rast gəlinmişdir.

Avqustun II-III ongünlüyündə Lənkəran zonasında sitrus bitkiləri üzərində olan çanaqlı yastıca koloniyalarında yetkin yumurta qoyan dişi fərdlər, I və II yaşlı sürfələrə nisbətən üstünlük təşkil edir (2005-2007-ci illər) . II nəslin avara sürfələri - dişi avara sürfələr, əsasən ağacların gövdə və budaqlarına, bəzən isə yarpaqların üzərinə yapışırlar. Dişi sürfələrdən fərqli olaraq, erkək sürfələr, əsasən yarpaqlara yapışırlar. Alma və armud ağaclarında II nəsilə yaranan sürfələr mevələrin üzərinə yapışır, onların şirəsini sorur, deformasiyasına, kələ-kötür olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən meyvələrin keyfiyyət göstəriciləri aşağı düşür, məhsul-darlıq çox azalır. Zərərverici ilə güclü yoluxma nəticəsində bitkilərin inkişafı pozulur, ayrı-ayrı budaqlar quruyur. Bəzi hallarda güclü yoluxma nəticəsində bütöv ağacların, xüsusən cavan ağacların qurumasına səbəb olur.

Lənkəran zonasında bu çanaqlı yastıcanın say tənzimində yırtıcılardan *Chilocorus bipustulatus* L, *Chilocorus renipuctulatus* Scriba, *Exochomus quadripustulatus* müəyyən rol oynayırlar. Bu yırtıcı entomofaqlara zərərverici ilə yoluxmuş bitkilər üzərində martın ortalarından oktyabrın sonuna qədər təsadüf olunur. Bu böcəklər, əsasən daha çox I-II yaşlı sürfələri, az miqdarda isə yetkin fərdləri məhv edirlər.

Parazitlərdən 3 növün bu zərərvericinin say tənzimində rolu müəyyənləşdirilmişdir. *Encarsia* cinsindən 2 növ parazit *Encarsia* (= *Prospaltella*) *auranttii* (Howard); *Encarsia* (= *Prospaltella*) *fasciata* (Malen) və *Aspidiotiphagus citrinus* Graw bu çanaqlı yastıcanın say tənzimində rol oynayırlar. *Encarsia* cinsindən olan parazitlərin çanaqlı yastıcanı birlikdə yoluxdurma faizi 2005-ci ildə 27%, 2006-cı ildə isə 32% olmuşdur.

Aspidiotiphagus citrinus polifaq parazitdir, daxili parazitdir. Bu parazit çox saylıdır, 2005-ci ildə bu entomofaq çanaqlı yastıcadan çıxarılan parazitlərin 65%-ni, 2006-cı ildə isə 59%-ni təşkil etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın Lənkəran zonasında geniş yayılaraq, meyvə ağaclarına, sitrus bitkilərinə, meşə, dekorativ bitkilərə böyük zərər vuran yapon çubuqşəkilli yastıcanın bioekoloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Bu zərərvericinin yerli aborigen faunadan olan yırtıcı və parazit entomofaqları müəyyənləşdirilmiş, onların rolu aydınlaşdırılmışdır.